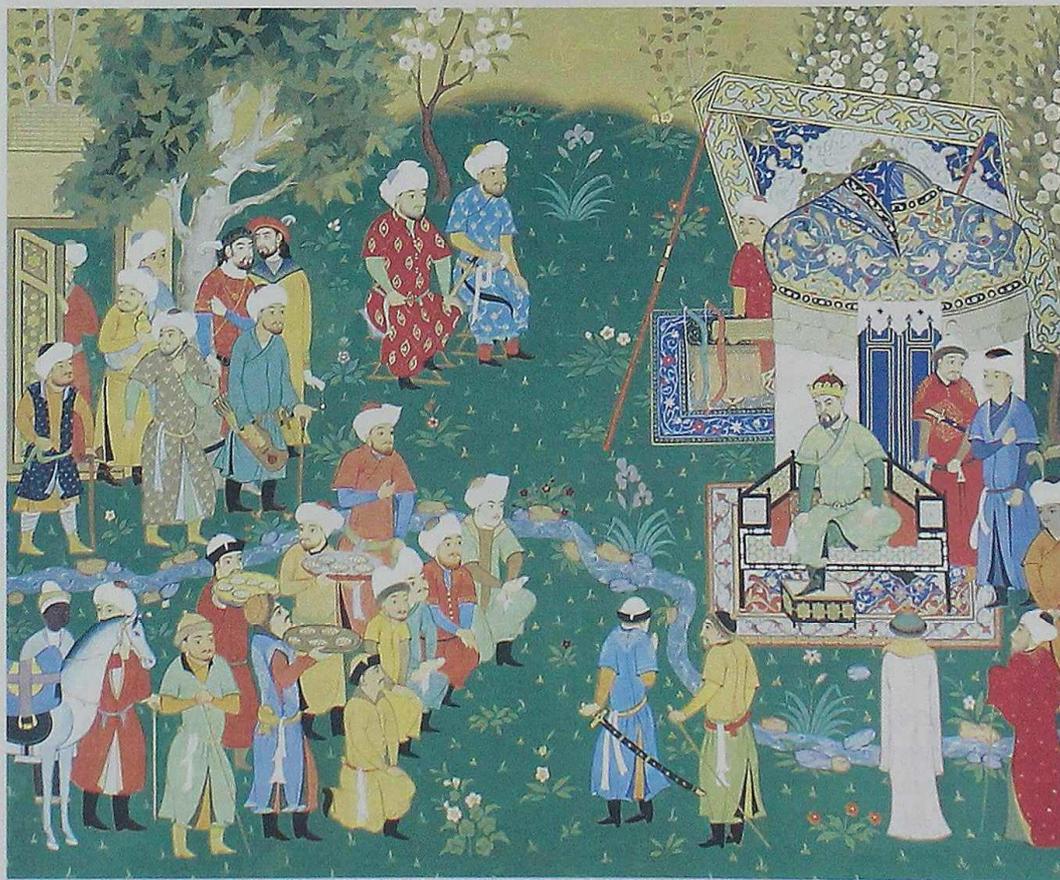

САЛТАНАТНИНГ ХОС ТУЗУГИ

Соҳибқирон Амир Темур қурган буюк империя жаҳон тарихида улкан из қолдиргани билан алоҳида аҳамиятга эга. Миллий давлатчилигимиз ривожига бемисл ҳисса қўшган улуғ аждодимиз давлат қуриш, уни маълум тартиб-қоидалар асосида бошқариш борасида кўплаб ислохотларни амалга оширган, янгиликларни жорий қилган. У ўзининг машҳур «Тузуклар»ида шундай ёзади: «...салтанат қуриш, давлат тутиш ишларини бир неча тузукка боғладим ва салтанатни бошқариш ҳақида қўлланма (дастур ул-амал) ёзиб қолдирдим, токи фарзандларим ва авлодимдан бўлганларнинг ҳар бири унга мувофиқ иш юритсин... Токи мендан уларга етадиган давлат ва салтанат зарару таназзулдан омон бўлгай...».

«Темур тузуклари», «Тузук Темурий», «Воқеати Темурий», «Тузукоти Темурий», «Малфузоти Темурий», «Қиссаи Темур», «Таржимаи ҳол» каби турлича номлар билан Шарқу Ғарбда машҳур китоб буюк Соҳиб-

қирон бобомизнинг бой ҳаётий тажрибаларини, қонун даражасига қўтарилган қимматли йўл-йўриklarини ўз ичига олган. Шу жиҳатдан «Тузуклар» XIV асрнинг иккинчи ярмига оид ижтимоий-сиёсий воқеалар билан

бирга, Амир Темурнинг давлатни идора қилишига оид муҳим маълумотларни ўзида акс эттирган тарихий-ҳуқуқий манбадир.

Таъкидлаш керакки, юрт бошига келишдан олдин Амир Темур аждодлар таж-

рибасини чуқур эгаллаб, салтанатни тузук ва низомлар асосида бошқариш сирларини пухта ўрганган эди. У бошқарув маъмуриятини мустаҳкамламай жамият ҳаётига сиёсий-ахлоқий ҳамда диний кадрларни сингдириб бўлмаслигини чуқур хис этади. Бу ҳақда юқоридаги манбада шундай ёзилади: «Яна тажрибада кўриб билдимки, давлат агар дини оийн (тартиб) асосида қурилмас экан, тўра-тузукка боғланмас экан, ундай салтанатнинг шукҳи, қудрати ва тартиби йўқолади... Шунинг учун ҳам мен ўз салтанатим биносини дини ислом, тўра ва тузук асосида мустаҳкамладим. Салтанатимни бошқаришда учраган ҳар қандай воқеа ва ишни тўра ва тузук асосида бажардим. Дину шарият тузуқини тартибга келтирганимдан сўнгра салтанатим корхонасининг тузуқини тузишга киришдим».

Соҳибқирон салтанат килиларини ўн икки тоифага бўлади ва ҳар бир тоифа-

нинг таърифини келтириб, вазифаларини белгилаб чиқади. Давлат бошқарувини такомиллаштириш масаласига алоҳида эътибор билан ёндашилгани боис Соҳибқирон даврида дунёнинг энг илғор маъмурий тизими шаклланади.

Соҳибқирон салтанатида мансаб ва унвонлар тизими ҳам ўзига хос бўлиб, бу кучли марказлашган давлатнинг шаклланишида муҳим омил бўлган. Улуғ амир бирор одамни мансабга тайинлашда унинг истеъдоди ва қобилиятига, халқ ўртасидаги обрўсига, насл-насабига эътибор берган. Ҳар бир мансабдорни назорат қилиш тартиботини ҳам шакллантирган. Ҳоким ва амирларни хизматига яраша эъозлаш билан бирга, улар давлат қонунларини бузган, халқнинг жабр-зулм чекишига сабаб бўлган холларда қаттиқ жазолаган. У ҳатто ўз вазифасига совуққонлик билан қараган, ўзбошимчилик қилган яқинларини жазолашдан ҳам қайтмаган. Бу Соҳибқироннинг нақадар одил ҳукмдор, бетақрор сиёсатчи ва халқпарвар арбоб бўлганидан далолат беради.

Бу даврда суд-ҳуқуқ тизими ихтисослашган бўлиб, қозилик мансаби салтанатдаги энг нуфузли ва масъулиятли вазифалардан бири ҳисобланган. Қозилар давлатнинг суд, ҳуқуқ-тартибот ишларини мувофиқлаштиришда муҳим роль ўйнаган. Улар ижтимоий адолат таъминилларини амалга оширган, давлат ва ҳуқуқ, давлат ва фуқаро, фуқаро билан жамият, фуқаролар ўртаси-

даги муносабатларни мувофиқлаштириб турган. Қозилар қонун устуворлиги, унинг барчага баробарлигини таъминлашда катта таъсир кучига эга бўлган.

Маълумки, адолат Амир Темур юритган сиёсатнинг туб моҳиятини ташкил этади. У бир умр «Куч – адолатда» деган ақидага амал қилди. Бу сўзлар унинг узуги, давлат муҳрига ҳам ўйиб ёзилган эди. Шу маънода адолатни ҳар нарсадан устун қўйган Соҳибқирон давлатида қозилардан адолатли ва қонуний ҳукм-қарорлар чиқариш талаб этилган. Агар томонлардан бири қозининг қарори ёки ҳукмидан норози бўлса, унинг устида турган қозиларга, қозикалонга, ҳатто давлат бошлиғига шикоят қилишга ҳақли бўлган. Мамлакатда қозилар фаолиятини назорат қилиш қозикалонга юклатилган.

Судлов ишлари ҳам қозилар зиммасида бўлиб, суд тизими шариат, фуқаролик, ҳарбий судларга бўлинган. Шахзодалар, Чифатоӣ амирлари ва зодагонларининг қонунга хилоф ишларини қўрувчи амалдор яргучи деб аталган. У олий трибунал судида фаолият юритган.

Тарих фанлари доктори Азамат Зиё Соҳибқирон даврида «адлия, яъни суд-ҳуқуқ тизими учга бўлинган эди. Адлия вазирлиги тўғридан-тўғри фуқаролар, ё манба тили билан айтганда, дунёвий ишлар билан шуғулланган. Ҳарбий суд (лашкар қозиси) эса алоҳида равишда фаолият кўрсатган. Шариат тартиблари билан эса ислом қозиси шуғулланган»,

Соҳибқирон салтанатида суд-ҳуқуқ тизими ихтисослашган бўлиб, қозилик мансаби салтанатдаги энг нуфузли ва масъулиятли вазифалардан бири ҳисобланган. Қозилар давлатнинг суд, ҳуқуқ-тартибот ишларини мувофиқлаштиришда муҳим роль ўйнаган. Улар ижтимоий адолат таъминилларини амалга оширган, давлат ва ҳуқуқ, давлат ва фуқаро, фуқаро билан жамият, фуқаролар ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштириб турган. Қозилар қонун устуворлиги, унинг барчага баробарлигини таъминлашда катта таъсир кучига эга бўлган.

– деган фикрларни илғори суради. Академик Бўрибой Аҳмедовнинг қайд этишича, дунёвий масалалар билан шуғулланувчи қозилар – *аҳдос қозиси*, шариат ишлари билан шуғулланувчи қозилар – *шариат қозиси*, сипоҳийлар ўртасидаги келишмовчилик ва тортишувларни ҳал этувчи қози – *қози аскар* деб аталган.

Амир Темур салтанати ҳуқуқ-тартиботини ўрганар эканмиз, бу соҳада қўплаб мансабдорлар фаолият юритгани, улар муайян вазифаларни бажаргани ҳақидаги маълумотларга эга бўламиз. Фуқаролардан тушган арзодларни қабул қиладиган ва маъмуриятга етказадиган мансабдор *додхоҳ* деб аталган. Солиқ йиғувчи мансабдор *ясоқий* бўлиб, у сарбоз деб ҳам аталган. Солиқ йиғиш ишлари ясоқийлардан тадбиркорлик ва адолат билан иш тутиш, халқ ва давлат манфаатларини уйғунлаштиришни талаб этган.

Полиция маҳкамаси *ясаглиқ* деб аталган. Улар давлат ичидаги тартиб-интизомни сақлашга масъул, жамоат тартибини бузган кишиларни текшириш, сўроқ қилиш ва жазолаш ваколатларига эга бўлганлар. Тунги соқчилар *нос* (ёки посбон) деб аталган. Улар тунда фуқароларнинг тинчини сақлашга масъул бўлишган. Юқоридаги маълумотлар ҳам Амир Темур давлатида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар турли-туман бўлгани ва ҳар хил йўналишларга ихтисослашиб фаолият юритганини исботлайди.

Салтанатда тартиб ва

қонунийлик қарор топиши учун аввало давлат бошликларининг ўзлари ҳукм ва қарорларга, қонун-қоидаларга риоя этишгани ўрта аср давлатчилигининг энг катта ютуғи бўлиб, ушбу амал Амир Темур давлатининг пойдеворини ташкил этган. Мамлакатда адолатни қарор тоштириш учун алоҳида муассаса – «Адолат девони» хизмат қилган. У асосан давлатга қарши қаратилган жиноятларга нисбатан жазо тайинлаш билан шуғулланган. Бундан ташқари, ҳар бир вилоят ва шаҳарда адолат амири бўлиб, у шу ҳудуднинг адлия ишларини назорат қилиб борган.

Амир Темур даврида ислом динининг мавқеи баландлигини инобатга оладиган бўлсак, диний мансаб ва унвонлар ҳам катта аҳамият касб этганини англаб етамиз. Амир Темур ислом мафқурасидан давлат ва халқни бирлаштирувчи куч сифатида фойдаланган. Шу туфайли салтанатда диний бошқарув ишларига алоҳида эътибор қаратилган эди.

Мусулмонлар пешвоси *шайхулислом* деб аталган. У аввало илмли, ислом динининг паноҳи, ориф, яъни комил инсон, шариатга итоат этадиган, уни ҳимоя қиладиган, мискинларга, яхши-ёмонга шафқатли бўлмоғи, улдуф-кичикка нафи етадиган, мутасаввуф бўлиши лозим эди. Шунингдек, бу мартабага салоҳиятли, ҳалол, пок, илмли, омма орасида катта обрўга эга бўлган, ўз ортидан кишиларни эргаштира оладиган киши қўйилган. Унинг сиёсий нуфузи баланд бўлиб, салта-

Соҳибқирон салтанатида мансаб ва унвонлар тизими ўзига хос бўлиб, бу кучли марказлашган давлатнинг шаклланишида муҳим омил бўлган. Улуғ амир бирор одамни мансабга тайинлашда унинг истеъдоди ва қобилиятига, халқ ўртасидаги обрўсига, насл-насабига эътибор берган. Ҳар бир мансабдорни назорат қилиш тартиботини ҳам шакллантирган. Ҳоким ва амирларни хизмати-га яраша эъзозлаш билан бирга, улар давлат қонунларини бузган, халқнинг жабр-зулм чекишига сабаб бўлган ҳолларда қаттиқ жазолаган.

натнинг маънавий-сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаган.

Бу даврдаги юкори диний лавозимлардан яна бири *аълам* бўлиб, бу мансабга фикхни пухта билган олимлар тайинланган. Улар шариат қонунларига оид масалаларда ҳукмдорга маслаҳатчилик ҳам қилишган.

Шариат қонун-қоидаларининг бажарилиши, бозорда нарх-наво ва тошпу тарозиларнинг тўғрилигини назорат қилиб турувчи мансабдор *мухтасиб* деб аталган. Мухтасибга бўйсунувчи мансабдорлар ихтисоб ахли (ихтисобчилар) деб аталиб, уларга шариат асосида ижтимоий тартибни сақлаш ва бузукчиликнинг олдини олиш вазифаси юклатилган. Ихтисобчилар ичкилик, маишатбозлик, тарозидан уриш каби турли иллатларга қарши иш кўрган ва жамият тартиб-интизомини сақлашда муҳим ўрин тутган. Мухтасиблар ҳуқуқбузарларни жазолаш ваколатига эга бўлган.

Вақф ерларни бошқариш каби муҳим ишларни олиб борган мансабдор *садр* деб аталган. Садрлар масжид, мадраса, хонақоҳ каби диний масканлар, давлат томонидан, хусусий мулкдорлар томонидан ҳадя этилган диний идораларга тегишли ерларнинг олиқ-солиқ, сарф-харажат ишлари билан машғул бўлган. Улар *садри аъзам*га бўйсунганлар. Садри аъзам – саййидлар ва диний арбобларга суюрғол тариқасида берилган ерлар, шунингдек, вақфларни тафтиш қилиб, вақти-вақти билан олий ҳукмдорнинг арзига етказиб туриш зиммасида бўлган олий мансаб-

дор бўлиб, бу мансабга фикх ва шариат илмини яхши билган, ҳалол, такводор олимлар қўйилган.

Амир Темур даврида мусулмон ҳуқуқини шархлаш ва тасниф этиш ишлари билан *фақиҳлар* шуғулланган. Улар баъзи ечилмаган муаммоларни ечишга интилиб, аввало Қуръони карим, ҳадислар ва ўзларидан аввал мусулмон ҳуқуқига оид асарлар ёзган олимларнинг асарларига таяниб тадқиқотлар олиб борганлар.

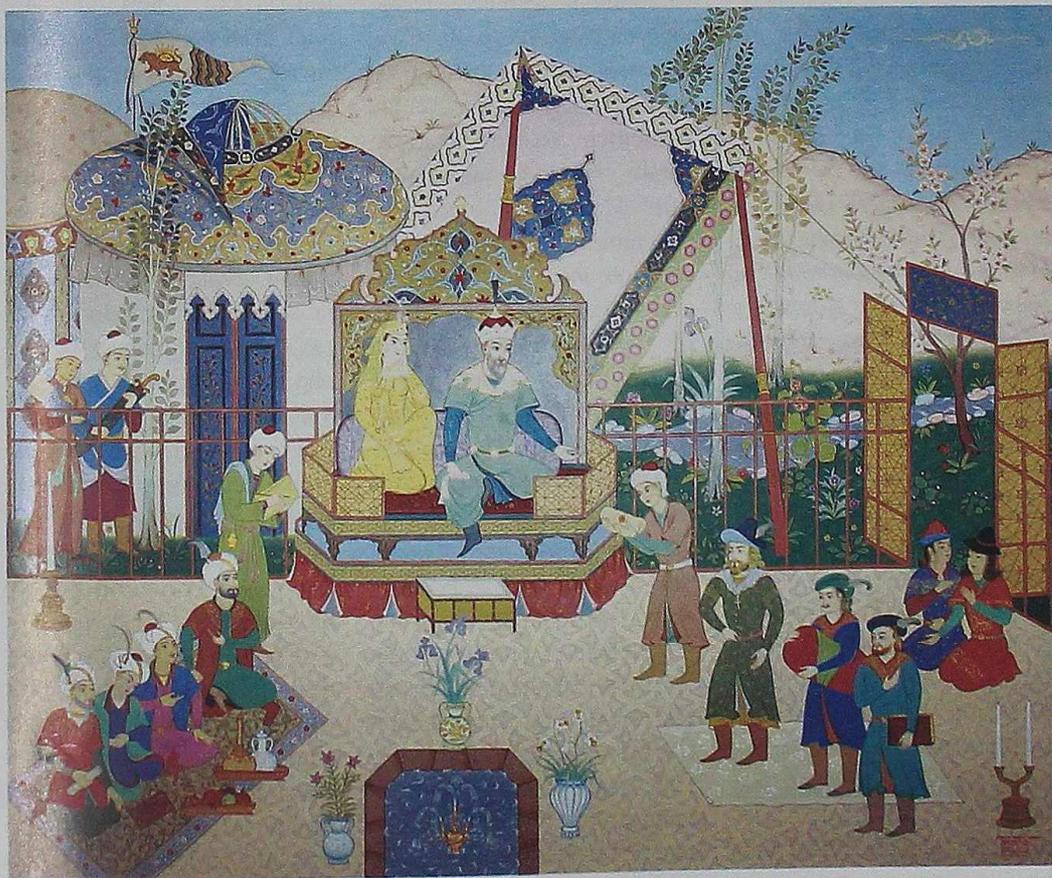
Имом-хатиблар масжид ишларини юритиш, намоз ўқиш ва бошқа ишларга бошчилик қилганлар. Улар аҳолини турли даъватлар билан яхшиликка чақирганлар. Амир Темур салтанатида воизлар ўз нутқларининг раволиғи ва таъсирчанлиғи билан омманинг онгига катта таъсир кўрсатган. Мадрасаларда диний ва дунёвий илмлардан дарс берувчилар *му-даррислар* дейилган.

Умуман олганда, Темур саройида муҳассил, даруға, тавачи, оталиқ, парвоначи, кўкалтош, бақовул, адолат амири, мухтасиб, мунший, бахший, мироб, муҳандис каби кўнлаб мансаб (лавозим) ва унвонлар мавжуд бўлиб, улар давлат аппаратининг самарали ишлашида муҳим ўрин тутган. Буларнинг барчаси бобокалонимиз барпо этган улкан империяда мукамал маъмурий тизим яратилгани, бу тизим давлат равнақи ва фуқароларни ҳимоя қилишга, уларнинг фаровонлигини таъминлашга хизмат қилганини кўрсатади.

Шоҳиста ЎЛЖАЕВА,
тарих фанлари доктори

АМИР ТЕМУР ВА ДИПЛОМАТИЯ

Амир Темур Европа давлатлари раҳбарлари билан фаол сиёсий ва савдо муносабатлари олиб борган. Буларга ўша даврдан ҳозиргача сақланиб қолган дипломатик ёзишмалар гувоҳлик беради. Ашъвий далил тариқасида Амир Темур ва унинг учинчи ўғли — Ғарбий Эрон, Ироқ ва Озарбайжон ҳокими Мироншоҳ Мирзо билан Франция, Англия, Кастилия ва бошқа мамлакатлар қироллари ўртасидаги мактубларни кўрсатиш мумкин.

Мактублардан айримлари Франция миллий архивида (француз ва рус тилида чиққан деярли барча китоб ва мақолаларда «бу мактублар Франция миллий кутубхонасида сақланади» дейилишини ўқити), Британия музейида ва Испания архивларида сақ-

ланмоқда. Таниқли темуршунос олим, академик Б.Ахмедов ҳақли равишда таъкидлаганидек, бу мактубларни махсус ўрганмоқ зарур.

Амир Темур ва Европа ўртасидаги муносабатларнинг собиқ иттифоқ даврида ўрганилиши ҳақида сўз борганда,

И.Умняковнинг «XV аср бошларида Ўрта Осиёнинг халқаро муносабатлари. Амир Темурнинг Византия ва Франция билан алоқалари» мавзусидаги мақоласи ва бошқа асарлари анча мазмунли эканини қайд этиш ўринлидир.

Авваламбор, И.Умняков

ўз мақолаларида Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолияти Шарқда айни мавзуда яратилган адабиётларда атрофлича ёритилгани ҳолда, Соҳибқироннинг Ғарбий Европа қироллари билан олиб борган дипломатик ёзишмалари совет тарихчилари эътиборидан четда қолганини асосли танқид қилган.

Муаллиф қайд этганидек, «хатто уч жилддан иборат «Дипломатия тарихи»да ҳам Ўрта Осиё дипломатияси мулақо ёритилмаган». Бу борадаги бўшлиқни тўлдирish мақсадида И. Умняков Амир Темурнинг Туркия билан дипломатик музокаралари асносида Византия ва Франция билан олиб борган ёзишмалари ҳақида тўхталган.

XIV аср охирида Усмонлилар салтанатининг ҳарбий қудрати ниҳоятда юксалиб, Византияга таҳдид сола бошлаган. Умуман олганда, ўшанда бутун Европа давлатлари қандай бўлмасин бу хавф-хатарнинг олдини олиш чораларини излашга тушган. Боязид Йилдирим эса бор кучини ягона мақсадга — ўша пайтда кучдан қолган Византияни бутунлай тормор этиш ва унинг пойтахти Константинополни босиб олишга қаратган.

Аммо Кичик Осиёда Боязиднинг рақиби бўлган Амир Темур бунга ҳалал берган. Боязид, ўз навбатида, Миср билан иттифоқ тузган, Амир Темурнинг душманларига бошпана берган. Амир Темур ўзининг Ғарбга етти йиллик юриши (1399—1404-йиллар) даврида, Кичик Осиёни забт этишидан олдин султон Боязид билан ўзаро элчи ва дипломатик хатлар алмашгани тарихдан маълум.

Амир Темур ва Боязид Йилдирим ўртасида дастлабки хат алмашинуви 1400 йилнинг биринчи ярмида бўлиб ўтган. Бу хатлар аслида дипломатик музокарадан кўра кўпроқ икки қудратли рақибнинг яккама-якка куч синашишга даъватидан иборат бўлган. Хусусан, Боязид ўз хатида Амир Темурнинг зудлик билан хузурига етиб келишини талаб қилиб, Соҳибқирон шаънига номуносиб сўзларни айтган (*Ahmedis Arabiadae vitae et rerum gestarum Timuri... historia. Ed. Manger/Leovardia. 1772. II. – P.196.*).

Амир Темур бундай хакоратомуз муносабатга қарамай, Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Боязиднинг элчиларини яхши насихатлар билан тинч-омон қўйиб юборган.

Охир-оқибат Амир Темур ва Боязид Йилдирим ўртасида шафқатсиз тўқнашув бўлиб ўтган. Унда ҳар икки томондан қатнашган қўшинлар сони тарихчи олимлар томонидан турлича кўрсатилган.

Масалан, Ф. Успенский Боязиднинг ҳарбий кучлари миқдори қарийб 120 минг кишидан иборат, Амир Темур қўшинлари бундан бир неча баробар кўп бўлган (*Ф.И.Успенский, История Византийской империи. – М.-Л. Изд. АН СССР. 1948, т. III. – С.701.*) деб ёзган.

А. Якубовскийнинг фикрича, бу жангда ҳар икки томондан ҳам камида 200 мингдан зиёд аскар иштирок этган (*Вопросы истории, №8-9, 1946. – С.66.*). Ушбу тўқнашувда усмонли турклар томонида бўлган бавариялик асир-жангчи Иоганн

Амир Темур ва Мироншоҳ Мирзонинг бошқа мамлакатлар ҳукмдорларига йўлмаган мактубларидан айримлари Франция миллий архиви ва кутубхонаси, Британия музейи ва Испания архивларида сақланмоқда.

Шильтбергер эса бу борада мутлақо афсонавий рақамларни келтирган (*Путешествия Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 год. Перевел с немецкого и снабдил примечаниями Ф.Браун// Заметки Им. Новороссийского Унив., год 1. Одесса, 1867. – С. 19.*). Нима бўлганда ҳам, ушбу жангда усмонли турклар узил-кесил мағлубиятга учраган.

Амир Темурнинг Боязид Йилдиримга қарши уруш бошлаши учун бошқа бир қатор омиллар ҳам муҳим роль ўйнаган. Фарбдаги христиан давлатларининг Соҳибқирондан ёрдам сўраб қилган мурожаатлари шулар жумласидандир.

Амир Темур Кичик Осиёни ишғол этиб турган пайтида Фарбий Европанинг олис давлатлари, хусусан, Валуа династияси намоянчаси – Франция кироли Шарль VI (1380 – 1422-йиллар) ва Англия кироли Генрих IV

(1399 – 1413-йиллар) билан ҳам дипломатик ёзишмалар олиб борган.

Амир Темур ва Шарль VI ўртасидаги 1402 – 1403-йиллар ёзишмаларига доир дастлабки мухтасар маълумотни XIX аср бошларида яшаб ўтган француз тарихчиси Флоссан 1811 йили нашрдан чиққан тадқиқотида келтирган (*Histoire generale et raisonnee de la diplomatie francaise depuis la fondation de la monarchie jusqu'a la fin du regne de Louis XVI. Paris, 1811, t.I. – P.188-190.*).

Таниқли француз шарқшуноси Сильвестр де Саси ўз замондоши Флоссан баён этган маълумотлар билан танишгач, мазкур ҳужжатларни ўрганишга қарор қилган. Натижада олимнинг «Memoire sur une correspondance inedite de Tamerlan avec Charles VI» (*Memoires de l'Academie royale des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris, 1824, t. VI. – P.470-522. Сильвестр де Саси бунга қадар ушбу ёзишмаларга доир дастлабки маълумотларни «Moniteur» журнаlining 1812 йил 226-сонидан эълон қилган*) деб номланган тадқиқоти юзага келган.

Амир Темурнинг Шарль VI га мактуби форсий тилда, Шарқ ҳукмдорларининг услубига ўхшамайдиган, ноодатий усулда ёзилган. Хатнинг услуби жуда содда бўлиб, ҳагто айрим ўринларда эътиборсизлик аломатлари ҳам сезилиб туради.

Матнда имло хатолари учрайди. Шу мазмундаги одатий мактублардан фарқли ўлароқ, унда муболағали килёслар ва жимжимадор жумлалар йўқ.

Мактубда киролининг номи

тилга олинмаган, унга «Редифранса» («Redifransa») деб мурожаат қилинган.

Атоқли тарихчи Рашиддин хам Франция киролини айни шу ном билан атаган. Демак, хойнахой, бу атама италян тилидаги «Re di francia», яъни «Франция кироли» деган иборадан ўзлаштирилган бўлса керак (*В.В.Бартольднинг мақоласи. «Мир ислама» журналы, т.1, №2, 1912, 218-бем.*).

Мактубда «ваъзхон руҳоний Франциск» Франция киролидан Амир Темурга мактублар олиб келгани ҳақида сўз боради. Билишимизча, Амир Темур билан Шарль VI ўртасида Кастилия кироли Генрих III ўртасида бўлгани каби расмий элчилар алмашуви бўлмаган.

Айни чоғда, мактуб матнидан шундай мазмун келиб чиқадики, Амир Темур илгари хам Франциядан мактублар олиб турган. Лекин бу хатлар бизгача етиб келмаган. Эҳтимол, ўша мактублар аслида Амир Темур салтанатига юборилган католик мазхаби миссионерларига берилган тавсияномалар бўлгандир.

Сильвестр де Сасининг фикрига қараганда, ўша миссионерлар, ўз даврида Яқин Шарқда юзага келган вазиятдан фойдаланган ҳолда, бундай тавсияномалар орқали кейинчалик Амир Темурнинг номидан Франция киролига мактублар битилишига эришган бўлишлари мумкин (*Memoires de l'Academie royale des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris, 1824, t. VI. – P.502.*).

Афсуски, католик мазхабидати миссионерлар қандай шароитларда Амир Темур

саройига йўл топганлари, Сохибқироннинг ишончини қозонганлари ва ул зотнинг Фарбий Европа қироллари билан дипломатик алоқаларида воситачилик қилганлари ҳақида аниқ маълумотларга эга эмасмиз.

Амир Темурнинг мактубида Шарль VI ҳузурига Султония шаҳри епископи руҳоний Иоанн юборилаётгани ҳақида ҳам маълумот берилган. Гап шундаки, Султония шаҳридаги католик мазҳаби епископи Иоанн Амир Темурнинг ва Мироншоҳнинг мактубларини Фарбий Европа қиролларига доимий равишда етказиб турган асосий хат ташувчи бўлган. Айрим манбаларда Иоанн инглиз, баъзиларида эса италиян ёки француз миллатига мансуб деб кўрсатилган.

Султонияга келсак, бу шаҳарнинг қурилиши XIII асрда бошланиб, XIV асрда у Эроннинг асосий шаҳрига айланган ва ўша даврда, Клавихонинг гувоҳлик беришича, вулкан савдо-тижорат аҳамиятига эга бўлган (*Рюи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Темура в Самарканд в 1403-1406 гг. Подлинный текст с переводом и примечаниями, составленными под ред. И.И.Срезневского. СПб.1887. (сборн.отд.русск. яз.и словесн. И. Акад. Наук, т. XXVIII, №1).* – С.177 и след.). Бу шаҳарда Шарқдаги католиклар мазҳабининг маркази ҳам мавжуд бўлган.

Мазкур мактубнинг асл нусха эканига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Буни хатнинг икки эъйига Амир Темурнинг мавжаз муҳри босилгани ҳам яққол тасдиқлайди.

Хагдаги муҳрнинг ҳақиқатан ҳам сохибқиронга тегишли экани аксарият тарихчилар, шу жумладан, элчи Клавихо ва муаррих ибн Арабшоҳ (*Ahmedis Arabsiadae vitae et rerum gestarum Timuri... historia. Ed. Manger/Leopardiae. 1772. II. – P.782.*) томонидан исботланган.

Париждаги Миллий кутубхонада Амир Темурнинг Шарль VI га юборган иккинчи мактуби сақланмоқда. Бу хатнинг лотинча таржимаси бизгача етиб келган бўлиб, илк бор Сильвестр де Саси томонидан унинг юқорида эслатиб ўтилган тадқиқотида чоп этилган (*Memoires de l'Academie royale des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris, 1824, t. VI. – P.472.*). Ушбу мактубнинг таҳлили кўйидагича хулоса чиқариш имконини беради:

биринчидан, Амир Темурнинг иккинчи мактубининг фақат лотинча таржимаси сақланиб қолган бўлиб, форсийда ёзилган асл нусхадан шакл ва мазмун жиҳатидан бутунлай фарқ қилади;

иккинчидан, мактубнинг лотинча таржимасида баён этилган гапларнинг аксарияти форсий тилдаги асл нусхада (агар шундай нусханинг ўзи бор бўлса), хойнахой, қайд этилмаган бўлса керак. Айтишлик, Шарль VI га султон унвони берилишига доир жумлалар; руҳоний Иоанн диний масалалардан бошқа барча ишлар бўйича ишончга сазовор шахс экани ҳақидаги писанда; мактуб жўнатиш манзил ва сананинг тарихий ҳақиқатга зид равишда ноаниқ кўрсатилиши каби ҳолатлар;

учинчидан, мактубнинг

лотинча матнини ушбу хатда «бутун Шарқ архиепископи» деб таърифланган руҳоний Иоаннинг ўзи таърир қилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Яъни, у қиролнинг нафсониятига хуш ёқадиган ва архиепископнинг нуфузини мустаҳкамлайдиган нимаики бўлса, ҳаммасини ушбу хатга киритишга ҳамда ўз зиммасига юклатилган дипломатик миссиянинг туб аҳамиятини опшириб кўрсатишга ҳаракат қилган бўлиши мумкин;

тўртинчидан, форсий матнининг ўзи умуман бўлмаган деган фикрни ҳам истисно этиб бўлмайди. Балки Амир Темур номидан тайёрланган ушбу мактуб архиепископ Иоанн томонидан тўғридан-тўғри лотин тилида битилган ва 1403 йили Францияга олиб борилгандир. Ҳар ҳолда, Франция архивларида бу мактубнинг форсий

асл нусхаси сақланаётгани хусусида маълумотлар мавжуд эмас. Шу боис мактубнинг устига гўёки ушбу хат форсийдан лотинчага таржима деган мазмундаги ёзувни битган муаллиф қайси маълумотларга таянгани бизга номаълум.

Шу билан бирга, Шарль VI томонидан Амир Темурга юборилган мактубнинг лотинча таржимаси (*Memoires de l'Academie royale des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris, 1824, t. VI. – P.521-522.*) ҳам мавжуд. Бу Франция қиролининг Сохибқиронга йўллаган хатлари орасидан бутунги қунгача сақланиб келаётган ягона мактуб сифатида алоҳида қимматга эга бўлган ноёб хужжатдир.

Амир Темурнинг ҳар иккала мактубига 1402 йил 1 август санаси қўйилган бўлса, Шарль VI мактубига 1403 йил 15 июнь санаси битилган.

Бундан ташқари, Мироншоҳнинг Фарбий Европа қиролларига мувожазномаси ва Англия қироли Генрих IV томонидан Амир Темурга ва Мироншоҳга йўлланган мактублар ҳам И. Умняковнинг шу йўналишдаги алоҳида мақолаларида атрофлича илмий таҳлил этилгани диққатни тортади.

Мухтасар айтганда, Амир Темур ҳазратларининг ташқи сиёсати, дипломатик ёзишмалари дунё олимлари, шу жумладан, мамлакатимиз мутахассислари томонидан атрофлича ўрганилган ва ўрганилмоқда. Бундан бир муддат олдин Франциянинг таниқли шарқшунос, бобуршунос олими Жан-Луи Бакэ-Граммон билан Парижда учрашганимизда, у менга ру-

Париждаги миллий кутубхонада сақланаётган Амир Темурнинг француз қироли Шарль VI га юборган иккинчи мактубининг фақат лотинча таржимаси бизгача етиб келган бўлиб, унинг форсийда ёзилган асл нусхаси хусусида маълумотлар мавжуд эмас.

АМИР ТЕМУРНИНГ ФРАНЦИЯ ҚИРОЛИ ШАРЛЬ VI ГА МАКТУБИ

«Буюк Амир Темур Кўрагоний, умрлари боқий бўлсин, Франция қироли дўстининг юз минг таъзими ва дуоларини қабул қилгайлар.

Кўп миннатдорчиликлардан сўнг улуғ қиролга шуни маълум қиламизки, Фра Фрискин, устоз бизга етиб келдилар ва улуғ қирол шон-шухрати, буюклиги ва олий зот қалби муҳрланган хатни келтирдилар. Бундан бошимиз осмонга етди. У бизга яна сиз зоти олийларининг, Яратувчи панохида, катта армия билан йўлга чиққанингизни ва умумий ғанимларимиз устидан ғолиб келганингизни етказдилар.

Шундан сўнг биз Фра Иоанн Марчессия де Султонияни сизга, бўлган воқеаларни сўзлаб беришга юбордик. Мана энди биз улуғ қиролдан тез-тез мактуб йўллаб туришларини ва хатларда сихат-саломатликлари ҳақида хабарлар юбориб, бизларни хотиржам қилишларини кутмоқдамиз.

Яна сиз савдогарларингизни биз томонларга юборсангиз, токи биз уларни қизғин, барча иззатларини ўрнига қўйиб кутиб олайлик. Бизнинг савдогарларимиз сиз томонларга борсалар ва уларга ҳам шундай иззат-икромлар кўрсатсангиз. Токи улар ҳеч қандай хавф-хатарсиз, тўсиқсиз йўл юрсинлар.

Дунёни савдогарлар фаровон қиладилар деган нақлни инкор этиш бефойда.

(...) узоқ умр ва саломлар йўллаймиз. Ушбу 805 йилнинг муҳаррам (шаввол) ойида битилди».

Француз тилидан А.Саидов таржимаси

миниялик тарихчи ва туркшунос олим Мария-Матильда Александреску-Дерска (Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca) хоним қаламига мансуб «Амир Темурнинг Анатолияга юриши (1402)» номли китобининг 1942 йилда нашр этилган нодир нусхасини тақдим этганди.

Китобни ўрганиш асносида унинг «Анқара жангига оид ҳужжатлар» қисмида Амир Темурнинг хали жамоатчилигимизга маълум бўлмаган ноёб дипломатик хати – 1402 йил 15 майда Констан-

Шарқ ва Ғарб олимлари инсоният тарихини, жумладан, Марказий Осиё тарихининг ажралмас таркибий қисми бўлмиш Амир Темур ва темурийлар сулоласи тарихини яқин ҳамкорликда яратмоқлари лозим.

тинополь ҳукмдорига йўллаган мактубига дуч келдик (Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca. *La campagne de Timur en Anatole (1402): Imprimeria Nationala Bucuresti, 1942. – P. 123-124.*). Ушбу хатни илк бор ўзбек тилида «Туркистон» газетасининг 2014 йил 5 апрелдаги сонидан чоп этдик.

Амир Темур мактублари бундан қарийб етти аср аввал ёзилганига қарамай, улардаги айрим жиҳатлар худди бутунги қунимизнинг ўта муҳим даъвати каби жаранглаб турибди: дунё тожирлар билан ободлиги, салтанатнинг улувворлиги аввало ўзга салтанатлар улувворлигини эътироф этиш, расмий ва ғайрирасмий тафовутларга қарамай, фуқароларнинг иззат-икромини баҳо келтириш, инсоний ҳуқуқ ва эркинликларга қатъий амал қилиш билан белгиланиши англаб етилмоқда.

Амир Темурнинг дипломатик ёзишмалари, биринчидан, Европа ўзидан анча аввал уйғонган Шарққа хамиша қўл чўзиб келганини, иккинчидан, Шарқ ҳам бу ўлкалар билан алоқа боғлашга, ҳамкорлик қилишга, савдо-сотик ишларини йўлга қўйишга, эътиқодий тафовутларга қарамасдан тўжжорларни иззатлашга, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя этишга ҳаракат қилганини яққол кўрсатиб турибди.

Тарих такрорланади. Башарият тарихи бўлақларга бўлинмайди. У яхлит ва ягона, инсониятнинг бир-бирига суяниб, бир-бирини тўлдириб ва бир-биридан баҳра олиб давом этувчи тараққиёт жараёнидир. Буюк ипак йўли аъёнлари тикланиб бораёт-

гани бунга яққол мисолдир.

Шарқ ва Ғарб олимлари ҳам инсоният умумий тарихини, жумладан, Марказий Осиё тарихи, унинг ажралмас таркибий қисми бўлмиш Амир Темур ва темурийлар сулоласи тарихини яқин ҳамкорликда яратмоқлари лозим. Бу тарихни умуминсоний кадриятлар нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда ёзишда сақланиб қолган тарихий манбалардан, дипломатик ёзишмалардан фойдаланиш ниҳоятда катта аҳамият касб этади. Бу борада Амир Темур ҳамда Шарқ ва Европа давлатларининг раҳбарлари ўртасидаги ёзишмаларни тўлалигича йиғиш, таржима қилиш ва чоп этиш вақти келди деб ўйлаймиз.

Ҳозирги кунда Франциянинг миллий архивида 4 та хат сақланмоқда (*Archives nationales, N AE II 203, 1937, dossier II. №7 dis et 7 ter.*):

биринчиси, Амир Темурнинг Франция қироли Шарль IV га форс тилида ёзган хатининг асл нусхаси; *иккинчиси*, шу хатнинг архиепископ Иоаннинг ўзи ёки унинг бирон замондоши лотин тилига таржима қилган нусхаси;

учинчиси, Франция қироли Шарль IV нинг Амир Темурга лотин тилида ёзган хатининг нусхаси;

тўртинчиси, Мироншоҳ Мирзонинг Европанинг уч қиролига йўллаган хатининг лотин тилига таржима қилинган нусхаси. Унинг асл нусхасини Иоанн ўзида сақлаган ва кейинчалик Англия қиролига кўрсатган.

Акмал САИДОВ,
юридик фанлар доктори,
профессор